

РОЗДІЛ 7 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ І ФУНКЦІЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ РІЗНИХ РОЗДІЛІВ НАУК, З ЯКИМИ ПСИХОЛОГІЯ ТІСНО СПІВПРАЦЮЄ

THEORETICAL FOUNDATIONS RESEARCH MENTAL PROCESSES AND FUNCTIONS THROUGH THE PRISM OF SCIENCE WITH VARIOUS SECTIONS WHAT PSYCHOLOGY WORKS CLOSELY

Воят Л.І.,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем кадрового забезпечення діяльності ОВС
Навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів міліції громадської безпеки,
психологічної служби та Національної гвардії України
Національної академії внутрішніх справ*

Розглянуто актуальну проблему теоретичних досліджень психічних процесів і функцій кризь призму спроби поєднання в єдине ціле даних наукових досліджень різних розділів наук, з якими психологія тісно співпрацює. Зроблені ґрунтовні висновки щодо зазначеної тематики.

Ключові слова: психічні процеси, психічні функції, умови діяльності, особливості сприйняття, психологія.

Рассмотрена актуальная проблема теоретических исследований психических процессов и функций сквозь призму попытки объединения в единое целое данных научных исследований различных разделов наук, с которыми психология тесно сотрудничает. Сделаны основательные выводы относительно рассматриваемой тематики.

Ключевые слова: психические процессы, психические функции, условия деятельности, особенности восприятия, психология.

An important problem of theoretical studies of mental processes. Also features the combination of attempts through the prism of a single whole research data, various branches of science, which psychology works closely. Made solid conclusions about analyzed topics.

Key words: mental processes, mental functions, conditions, features of perception, psychology.

Актуальність теми. З настанням ери технічного прогресу та з розвитком технологій і техніки розширився, особливо стрімко за останнє століття, спектр негативних чинників, що загрожують безпеці життєдіяльності людини. Від упроваджених технологій щомиті на Землі гине безліч людей. З року в рік кількість загиблих збільшується, проте, незважаючи на ці чималі втрати, людство не обмежується у своїх нескінченних бажаннях будь-що задовольнити власні амбіції і зростаючі потреби. Мало того, у процесі свого розвитку людина створила широкий спектр загроз власному життю і здоров'ю, які не властиві первісному природному оточенню і, щоб запобігти цим загрозам, людині потрібний певний комплекс ЗУН (знання, уміння, навички) в її професійній діяльності.

Ступінь розробленості. Історія досліджень психічних процесів і функцій кризь призму спроби поєднання в єдине ціле даних наукових досліджень різних розділів наук, з якими психологія тісно співпрацює, сягає глибокої давнини. Накопичення відомостей

про будову органів чуття, механізми виникнення відчуттів, особливості сприйняття почалося з ХІХ ст. У класичних працях Е. Вебера, Г. Гельмгольца, Е. Герінга, І. Мюллера, Г.Фехнера та інших вчених були отримані видатні наукові результати, які якісно і кількісно характеризують діяльність органів чуттів людини. Такі дослідження поклали початок вивченню функцій мозку, які називають психічними.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні методична озброєність і витонченість психології при вивченні психічних процесів і функцій, які виникають у людини в життєдіяльності, цілком порівнянна з багатьма розділами психофізіології, біофізики, біомеханіки, генетики, інформатики та інших наук, з якими вона тісно співпрацює. Настільки ж розвинений і використовуваний математичний апарат. Психологія і психологи давно втратили комплекс неповноцінності з приводу суб'єктивності (суб'єктивізму) своєї науки. Зникли закиди на її адресу і з приводу старовинного «душевного водолійства». Як і в будь-якій іншій науці, у психології є безліч конкуруючих

теорій, наукових напрямів і шкіл. Іншими словами, зараз вже є «матерія», яка підлягає опредметненню й одухотворенню. Якби не була зроблена перша частина роботи – робота аналізу, не було б чого одухотворювати.

Психічні процеси, функції, дії і діяльність, звані в просторіччі силами людської душі, виступали і виступають предметом зображення у міфології, предметом роздуму у філософії, предметом вивчення у психології та інших науках про людину. Філософія, окремо або спільними зусиллями з іншими науками про людину, породжує і задає науці (зрозуміло, мимоволі) смисловий внутрішній напружений спосіб пошуку (який рано чи пізно виступає для науки як вихідний) при побудові можливого предмета наукового дослідження. Так, наприклад, античністю були задані образ апейрона (атома), образ душі, образ розуму, образ пам'яті, образи людських пристрастей, героїчних вчинків, мужності, волі і багато чого іншого.

Спроби поєднати в єдине ціле дані наукових досліджень різних розділів наук, з якими психологія тісно співпрацює, а ще краще, розуміння того, що різні люди інтуїтивно називають душею, душевними переживаннями, думками і почуттями, є важливою, хоча і важко вирішуваною задачею психофізіології. Проте потреба в цілісному осмисленні всієї величезної (можливо, і неохватної) проблематики психології, мабуть, завжди відчувалася думаючими людьми незалежно від рівня їх освіти і характеру діяльності. Для розуміння сутності сучасної психології необхідні знання про механізми розвитку здібностей, мотивацій, інтелекту, характеристик особистості людини [1].

Звичайно, міфологія містить щось більше, ніж образ. Афродіту можна вважати першим психологом-експериментатором. Вона для того, щоб розлучити Психею з Еротом, змушувала її проходити через різні випробування. Психея, пройшовши їх, стала не тільки богинею, а й символом безсмертної душі, яка шукає свій ідеал: «душа наша чи не субстанція, зроблена з метафізичної вати, а легка і ніжна Психея». Іншими словами, один і той же предмет описується різними мовами, які не так-то легко переводяться з однієї на іншу. Наприклад, замість образу душі – образ поведінки або діяльності, а то і мозку, шукаючи відповідну їм онтологію. Коли наука заходить у глухий кут, вона знову змушена звертатися до вихідного смислового образу. Адаже класична або академічна психологія у своєму прагненні до об'єктивності перетворює людину, тобто духовну істоту (це не найбільший комплімент, ніж *Homo sapiens*), у цілком тілесний «нервово-м'язовий апарат» і дивиться на нього своїм природничо-науковим, тілесним оком. Відповідно, ізолювано досліджувані психічні функції виступають як препарати, а не як життєві сили – сили людської душі. Характеристика духа за Г. Гегелем: «Дух не є щось абстрактно-просте, а є система рухів, що розрізняє себе в моментах». І ця система має виразну фізіологічну проекцію. У пошуках цілісності психіки посильний внесок у побудову онтології душі вносить Л.С. Виготський, який через поняття предметної діяльності реінтерпретував усю сукуп-

ність вищих психічних функцій: психіка виступила, таким чином, як специфічний (А.А. Ухтомський сказав би: функціональний) орган діяльності. Послідовники Л.С. Виготського поступово трансформували поняття предметної діяльності з універсального пояснювального принципу в реальний предмет психологічного дослідження. Цілісність не означає завершеність, швидше, багатостороннє уявлення матеріалу: за допомогою образу, за допомогою слова, за допомогою діяльності – дії механізму, іноді психологічної, іноді фізіологічної аж до нейронної. Сьогодні подібне в науці зустрічається все частіше і називається дискурсом, якому корисно навчати у ВНЗ задля певного комплексу ЗУН, особливо при застосуванні у професійній діяльності [8; 9].

Також відоме формулювання філософів стверджує, що світ зникає, коли я закриваю очі. Простіше вважати, що зовнішній світ є породженням нашого внутрішнього світу. Тим більше, що ніхто з філософів ніколи не сумнівався у складності внутрішнього світу і, отже, в тому, що він (цей світ) може породити і складний зовнішній світ. Дійсно, можна прийти до, здавалося б, правильного, а насправді, частково вірного висновку, що весь світ міститься всередині людини, тобто підкреслимо тільки одне: сприйняття являє собою при найближчому розгляді зовсім не простий, дивовижний процес пояснення зовнішніх закономірностей за рахунок внутрішніх механізмів.

Проблема співвідношення психіки і мозку, душі і тіла, розведення їх по різних рівнях буття має глибокі історичні традиції і насамперед традиції європейського мислення, які істотно відрізняються від багатьох східних систем світогляду.

У європейській традиції терміни «душа» і «тіло» вперше став розглядати з наукових позицій видатний філософ і лікар Р. Декарт, що жив у XVII ст. За Декартом, тіло – це автомат, який діє за законами механіки і лише за наявності зовнішніх стимулів. Саме Декарт висунув ідею рефлексу як машино-образного відповідного поведінкового акту (хоча сам термін «рефлекс» був запропонований через століття). Душа, навпаки, – особлива сутність (субстанція), що складається з непротяжних явищ свідомості – «думок». Саме думка представляє найбільш доступний об'єкт самоспостереження, сприйняття. Звідси знамените твердження: «Я мислю, отже, я існую» [3].

Отже, Декарт розглядав душу і тіло як дві самостійні, незалежні субстанції. Однак як душа може впливати на діяльність тіла, так і тіло, в свою чергу, здатне відомляти душу відомості про зовнішній світ.

Таким чином, Декарт, чітко розділивши тіло і душу людини, вперше поставив проблему їх співвідношення і дав перший варіант її рішення, що отримав назву психофізичного або психофізіологічного паралелізму. Вчення Декарта, що виходить у поясненні суцього з наявності двох протилежних начал – матеріального і духовного, – отримало назву дуалізму Декарта. Такі погляди розділяли багато сучасників і послідовників Декарта, наприклад, видатний філософ і математик Г. Лейбніц. Згідно з його уявленням, душа і тіло діють незалежно й автоматично в силу свого

внутрішнього устрою, але діють дивно злагоджено і гармонійно, як пара точних годинників, які завжди показують один і той же час.

Незважаючи на багато досягнень психофізіології, особливо в останні десятиліття, психофізіологічний паралелізм як система поглядів не відійшов у минуле. Відомо, що видатні фізіологи ХХ ст. Ч. Шеррінгтон, Е. Едріан, У. Пенфілд, Д. Екклс дотримувалися дуалістичного рішення психофізіологічної проблеми. Згідно з їх думкою, при вивченні нервової діяльності не треба брати до уваги психічні явища, а мозок можна розглядати як механізм, діяльність певних частин якого в крайньому випадку паралельна різним формам психічної діяльності. Метою психофізіологічного дослідження, згідно з їх думкою, має бути виявлення закономірностей паралельності протікання психічних і фізіологічних процесів.

Психофізіологія, на відміну від даних наукових досліджень різних розділів наук, з якими вона тісно співпрацює, приймає в розрахунок суб'єктивний зміст об'єктивних процесів і, більше того, вивчає, як суб'єктивне співвідноситься з процесами життєдіяльності, тобто як пов'язані умови діяльності людини із психічними процесами та їх вплив на особливості сприйняття [6].

Традиційно з часів французького фізіолога Біша (початок ХІХ ст.) нервову систему поділяють на соматичну і вегетативну, в кожну з яких входять структури головного і спинного мозку, названі ЦНС (центральною нервовою системою), а також структури, що лежать поза спинним та головним мозками і тому відносяться до периферійної нервової системи: нервові клітини і нервові волокна, що іннервують органи і тканини організму.

Нервова клітина, яка має виключно складну будову, – це субстрат найбільш високоорганізованих фізіологічних реакцій, що лежать в основі здатності живих організмів до диференційованого реагування на зміни зовнішнього середовища. До функцій нервової клітини відносять передачу інформації про ці зміни всередині організму і її запам'ятовування на тривалі терміни, створення образу зовнішнього світу й організацію поведінки найбільш доцільним способом, що забезпечує живій істоті максимальний успіх у боротьбі за своє існування [4].

Наукові дослідження показали, що, як правило, людина в процесі життєдіяльності використовує органи чуття, які забезпечують сприйняття в якості бездоганно працюючого приладу. У кібернетиці існує поняття «чорний ящик», під яким розуміють будь-який складний блок живої або неживої системи, про роботу якого відомо тільки те, який вигляд мають вхідні і вихідні сигнали. Що відбувається в самому «ящику», невідомо. Відомості про роботу блоку дослідники іноді отримують, подаючи різні типи вхідних сигналів і знімаючи та реєструючи відповідні вихідні реакції [10].

Для людини, що виступає в ролі користувача (використаємо цей поширений серед людей, пов'язаних з комп'ютерною технікою, термін), органи чуття є саме «чорним ящиком». Ми користуємося результа-

тами їх діяльності й абсолютно не знаємо при цьому, як вони можуть діяти залежно від впливу різних умов. Зауважимо, що те ж саме відбувається при користуванні нами більшістю приладів, починаючи від телевізора і закінчуючи комп'ютером. Однак, якщо ми хочемо проникнути всередину структури «чорного ящика», то ми повинні звертати пильну увагу на співвідношення вхідних і вихідних сигналів. Саме така увага дала дослідникам найцікавішу інформацію при вивченні сприйняття людьми бачення об'єкта-зображення. Ще більш разючим є ефект «підміни» одного зображення іншим. Це нагадує результат дій фокусника високого класу, який обходить у своїй роботі без складного реквізиту, оперує лише одним листком паперу, згортає його в кульок, виймає з кулька різні речі і розгортає назад, перетворюючи на невеликий листок паперу. Ось таким чином наша розумова діяльність створює те чи інше бачення реального об'єкта, тобто створює різні варіанти видимого світу. Проте в процесі осмислення ми вмудряємося побачити в ньому щось знайоме [2].

Перейдемо до розгляду емоцій, тобто нервових механізмів стресів і афектів, що виникають в екстремальних життєвих ситуаціях. На схемі (рис. 1) стрілка, що виходить з блоку емоцій, має на увазі наявність механізмів, керуючих поведінкою під впливом емоційних сигналів. Робота цих механізмів, зокрема, пов'язана з функціями вегетативної нервової системи, тобто частини нервової системи вищих тварин, яка здійснює безпосереднє управління діяльністю внутрішніх органів (процесами кровообігу, травлення, дихання тощо). Відділи вегетативної нервової системи розташовані на рівні спинного мозку в безпосередній близькості до керованих ними органів тіла, а їх робота знаходиться під контролем вищих відділів головного мозку.

Під час сильних емоційних реакцій активізуються два багато в чому протилежно діючих відділи вегетативної нервової системи: симпатичний і парасимпатичний. У поведінковому плані результати діяльності кожного з відділів виражаються у двох різних стратегіях реагування на стресові ситуації. Перша стратегія полягає у зміщенні балансу в бік більшої активності симпатичного відділу, що веде до прояву реакцій типу «активної боротьби або втечі» і пов'язана із мобілізацією енергії та ресурсів тіла. У ході цього процесу знімі розширюються, зростає кількість серцевих скорочень при одночасному зростанні хвилинного об'єму серцевого викиду, посилюється капілярне кровопостачання мозку і м'язів, зростає частота дихання [7].

Зміщення балансу в бік більшої активності парасимпатичного відділу визначає реакції типу «заспокоєння енергії та ресурсів», що в поведінковому плані проявляється як «завмирання» й імітація смерті. Причому саме ця стратегія поведінки у процесі еволюції розвинулася раніше і, в основному, властива більш «древнім» тваринам (рептиліям, комахам та ін.). Стратегія завмирання і засвоєної безпорадності буває корисна, наприклад, в умовах, коли тварина має справу з набагато сильнішим противником або з безвихідною ситуацією (рис. 1).

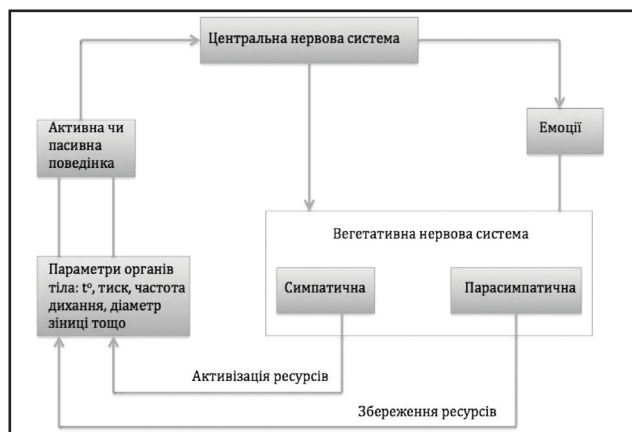


Рис. 1. Регуляція активного і пасивного типів поведінки в контурі «емоції – вегетативна нервова система»

Розвиток обох стратегій поведінки забезпечується завдяки оперативній роботі інтелектуальних механізмів аналізу та розпізнавання ситуації, результат роботи яких дає сигнали до включення вегетативних відділів нервової системи. У плані взаємодій такого роду стають зрозумілими причини більш пізнього еволюційного розвитку симпатичного типу управління поведінкою. Справа в тому, що цей тип управління пов'язаний з набагато ширшим спектром поведінкових реакцій, що вимагає більш істотного і глибокого аналізу поточної ситуації.

У ході управління спектром поведінкових реакцій при діяльності симпатичного відділу відбувається потужний викид молекул нейромедіаторів адреналіну і норадреналіну. Поведінкові реакції, які пов'язані із діяльністю парасимпатичного відділу, реалізуються шляхом активної роботи молекул ацетилхоліну.

У поведінці кожної людини, взагалі кажучи, мають місце і стратегія активного, і стратегія пасивного реагування на екстремальні ситуації. Причому у людей різного типу переважає та чи інша стратегія поведінки. У певних ситуаціях одні люди поведуться активно і сміливо, інші – обачно і нерішуче. Можливо, різні типи поведінки такого роду засновані на

спадкових зрушеннях у балансі співвідношень, що визначаються системами молекул адреналіну (норадреналіну) й ацетилхоліну [5].

Емоції являють собою один з основних механізмів регуляції мотиваційної діяльності та інших видів поведінки живих організмів. Позитивні і негативні емоції є психологічними процесами та станами, які безпосередньо відтворюють переживання людини. Емоції беруть участь у регуляції поведінки, пов'язаної із задоволенням як «первинних», так і «вторинних» мотивацій різних рівнів. Специфіка суті емоцій «вищих» потреб визначає їх нерозривний зв'язок не тільки з механізмами несвідомої, автоматичної корекції, як це має місце у процесах регулювання поведінки за допомогою «первинних» емоцій. «Вторинні» емоції регулюють поведінку, включаючись у багаторазові процеси рефлексії, свідоме обмірковування ситуації, що склалася, розгляду варіантів корекції. Усвідомлене управління людиною рівнем своїх емоціональних переживань відіграє величезну роль у процесах виховання і самовиховання.

Висновки. Будь-яка людина активно бере участь у процесі життєдіяльності. Іншими словами, людська особистість постійно отримує ЗУН, усе своє життя навчається, працює, нерозривно пов'язана з культурним середовищем суспільства, немислима у відриві від тих чи інших культурних традицій, напрямів і проявів не в плані «треба», але виключно в плані «хочу», тому що любить ці заняття, отримує від них задоволення, будує нові плани, що представляють собою появу нових цілей, нових глибинних, насущних потреб особистості.

Отже, психологія, на відміну від даних наукових досліджень різних розділів наук, з якими вона тісно співпрацює, приймає в розрахунок суб'єктивний зміст об'єктивних процесів і, більше того, вивчає, як суб'єктивне співвідноситься з процесами життєдіяльності, тобто як пов'язані умови діяльності людини з психічними процесами та як вони впливають на особливості сприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров Ю.И. Психология + физиология = психофизиология // Психологическая наука : традиции, современное состояние и перспективы. – Т. 2. – М. : Ин-т психологии РАН, 1997. – С. 180.
2. Анохин П.К. Психическая форма отражения действительности // Избр. труды (Философские аспекты теории функциональной системы). – М. : Наука, 1978. – С. 338.
3. Анохин П.К. От Декарта до Павлова. – М. : Медгиз, 1945.
4. Батуев А.С., Куликов Г.Л. Введение в физиологию сенсорных систем. – М. : Высшая школа, 1983. – 247 с.
5. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения : полн. собр. соч. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1982. – С. 78.
6. Забродин Ю.М. Психофизиология и психофизика. – М. : Наука, 1977. – 288 с.
7. Костандов Э.А. Восприятие и эмоции. – М. : Медицина, 1977. – 247 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М. : Политиздат, 1975. – 303с.
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973.
10. Шиффманн Х.Р. Ощущение и восприятие. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 924с.